

komolyan vesszük, akkor a Lét radikális megváltoztatásáról van szó, olyan rettenetes, az embert egész valójából kiforgató elvárásról, amelyhez hasonlót a vers keletkezése idején a gyakorlatban az anarchisták s valamivel később a messianisztikus kommunisták valósítottak meg. Lukács, aki mind a humanisztikus, mind a radikális megoldással érintkezett, nem véletlenül emelte ki az értőn és értetlenül bíralt s csöppet sem szeretett Rilke-életműből az ARCHAIKUS APOLLÓ-TORZÓ utolsó sorát, s tette egyik legfontosabb mottójává.

Radnóti Sándor

ELSŐKBŐL LESZNEK AZ UTOLSÓK?

Laki Mihály: *Kisvállalkozás a szocializmus után*
Közgazdasági Szemle Alapítvány, 1998. 1200 Ft

„Az átalakulás nyertesei nem az egykor sikeres kisvállalkozók lettek, hanem más társadalmi csoportok” – mondja Laki Mihály, de az állítást, mint többi fontos tételét is, rögtön elbizonytalanítja. Ez csak afféle vélemény, vagy tudományosan megfogalmazva: „egy jól-rosszul dokumentált hipotézist tart kezében az olvasó” a magyar kisvállalkozások természetrajzáról.

Laki tiszteletre méltóan következetes, ami manapság különösen ritka erény. Következetes kutatásának tárgyában, évtizedek óta fontosnak tartva a vállalati viselkedés szabályszerűségeinek vizsgálatát. Következetes a módszerben, az empirikus megközelítésben is, amit viszont szintúgy évtizedek óta szkeptikusan kezel. Talán ez a kettősség, a tárgy iránti elkötelezettség és a módszerrel kapcsolatos kétely, a belülről alkotott kép és a kívülről állás adja azt a feszültséget, amely a szűkebb közgazdász-szociológus szakma körein túl is élvezetes olvasmánnyá teszi Laki Mihály időről időre megjelenő karcsú könyveit.

A módszerrel kell kezdenünk. A szerző is ezzel indítja és ezzel zárja elemzését, mert enélkül az állítások érvényessége nehezen értelmezhető. „Tanulmányom kétféle szöveg keveréke” – szól a könyv első mondata. „Az olvasó megismerkedhet állításaimmal és gondolatmenete-

immel, valamint dokumentumokkal, leírásokkal és interjúkból származó szöveghordalékokkal. ... [Ezek] nem elegendők a tételek bizonyításához. Csupán azt illusztrálják, hogy állításaim nem mondanak ellent bizonyos tapasztalatoknak.” Mintha valami ilyesmit olvastam volna már valahol. Lássuk csak... „A felhasznált statisztikák, interjúrészletek, újságcikkek, a közgazdasági szakajtóból átvett fejtegetések szerepe itt csupán az, mint a montázkészítésben az újságokból kivágott képeké: egy elképzelt struktúra megjelenítésének eszközei. Más talán másként rendezte volna el őket. Bizonyító erejük, mint az úgynevezett tényeké általában, kétséges, illusztratív erejükről nem tudunk, de nem is akarunk lemondani”. A dátum 1983, a forrás Laki Mihály: VÁLLALATOK MEGSZŰNÉSE ÉS ÖSSZEVONÁSA, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 8–9. o. A kutató tehát legalább tizenöt éve kételkedik saját vizsgálati eljárásának bizonyító erejében, a felhasznált és bőségesen idézett adatokat és adalékokat illusztrációnak, szöveghordaléknak nevezi – és évtizedek óta gyűjtögeti, rendszerezi, rakosgatja, közreadja őket. Miért e macacosság? Miben hisz és miben nem hisz Laki Mihály és vele együtt a magyar közgazdasági „empirikus iskolának” az a hetvenes évektől rohamosan gyarapodó, majd 1990 után különféle okokból megfogyatkozott létszámú csapata, amely nem hagyta el a pályát és a terepet sem?

Magamat is ebbe a csoportba számítva, magam is hasonló kételyekkel küszködve, megkockáztatok egy feltételezést. A hipotézis szerint – amit persze nem tudok bizonyítani, de az „iskola” szabályai szerint ez nem olyan nagy baj – Laki Mihály védekezik, amikor minden könyvében évről évre, évtizedről évtizedre felhívja az olvasók figyelmét az alkalmazott módszer korlátaira. Azt gyanítom, talán nem is olyan szkeptikus, mint amennyire mondja. Valójában nagyon is hisz az „úgynevezett tények”-ben, a szöveghordalékokban, a kisvárosi karosszerialakatos és falusi patikus elbeszéléseiben. Ebben ösztönösen hisz, miközben ugyanilyen természetesen reflexszel utastja el a politikusok és „a hatóságok kívánatos magatartásról szóló normatív tételrendszerét” (ÉV VÉGI HAJRÁ AZ IPARBAN ÉS A KÜLKERESKEDELEMBEN, Magvető, 1980, 7. o.), valamint „az elmélet kirívóan valóságidegen feltevéseit” (ÚJ TERMÉKEK BEVEZETÉSE ÉS A PIACI ALKALMAZ-

KODÁS, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979, 22. o.). Az elutasítás könnyen alátámasztható, ha kell, tudományos módszerekkel is. Nehezebb a pozitív igazolás. Hiszen az interjúrészlet, a hasonló témával foglalkozó, hasonló szemléletű kolléga írásából vett idézet nem azt jelenti, hogy a dolog tényleg úgy van, hanem csak annyit, hogy az illető akkor és ott azt állította, úgy emlékezett, akként vélekedett. Az adatközlő és az interpretátor jó esetben hisz abban, amit mond, sőt abban is, hogy ez általánosítható, de ezt a hitet át kellene adni az olvasónak. Márpedig a tudományos műveknek nemcsak az írói szkeptikusok – az olvasói még inkább azok. Ilyenkor is érvényes, hogy a kritikusként van könnyebb dolga. „Ez nem bizonyíték. Én tudok egy másik történetet.” A jogos kritikának jobb elébe menni.

Mégis, ha a bíráló jogosságát az önkritika is megerősíti, miért érdemes ragaszkodni a műfajhoz? Mi lehet az eredmény? Ha a montázskészítés helyett a mozaik- (vagy korszerűbben: a puzzle-) hasonlatot használjuk, akkor az empirikus kutatások darabkáiból végül is összeállhat egy átfogó kép, csak elég soknak elég hosszú ideig kell gyűjtögetni. Nem véletlen azonban, hogy Laki az 1980-as évek elején montázst emlegetett. Már 1979-ben megjelent könyvében visszafogottan értékeli a lehetőségeket: „mi másra képes jelenleg egy közgazdász kutató, mint laza típusok képzésére és a korántsem egyértelmű következetességgel fellépő szabályosságok bemutatására?” (ÚJ TERMÉKEK... 31. o.). A modellalkotásig nem fogunk eljutni: „Kiderült – számomra legalábbis –, hogy a közgazdasági elméletek szigorú kiinduló feltételei, zárt fogalmi apparátusa és az empirikus kutatások, gazdaságtörténeti elemzések által jól-rosszul bemutatott folyamatok között sokkal nagyobb a szakadék, mint gondoltam. Ma már elképzelhetetlennek tartok olyan közgazdasági elméletet, amely a leírt jelenségekből, a közvetlen tapasztalatokból épül fel” (uo. 22. o.).

Míntha ezen a ponton változott volna a szerző véleménye, vagy legalábbis 1998-ban kevésbé kategorikus, mint húsz évvel ezelőtt. Az eredmények közé az ésszerű sorba rendezés és az illusztrálás mellé most felsorakozik a gondolatébresztés is: „Ha ez a tanulmány valamelyest segíti és serkenti a tudományos közösségen

belüli eszmecserét, talán nem volt felesleges közreadni. Előbb-utóbb elkészülnek majd az alapos történeti elemzések, és a szigorú viselkedési modellek felállítására is akad vállalkozó” (KISVÁLLALKOZÁS... 172. o.).

Azt gondolom tehát, hogy a székesziszéről és fanyar gúnyolódásáról híres Laki makacsságát a tényekbe vetett hit élteti, ami, ha meggondoljuk, furcsa finton. Az „úgynevezett tények” – s tekintsük ezt a jelzőt is ironikusnak – cserbenhagyják gyűjtőjeit, pusztán a hit táplálásához elegendők, bizonyítéknak alkalmatlanok. Pontosabban, csak akkor válnak tudományosan értékelhetővé, ha modellbe, nagy elméletbe illeszkednek. Talán ennek esélyei ma jobbak, gondolhatja a szerző, és emiatt lehet régi önmagánál derülátóbb. Az empirikus kutatás változatlanul fontos, mert nem szűntek meg az irányzat művelésének motivációi: virulnak a közhelyek szóvirágai, amelyeket ma már nemcsak a gazdaság valódi működéséről tájékozatlan, a központi akarat mindenhatóságában hívó politikusok öntözgetnek, hanem – persze más okból és más szinten – a közgazdasági „mainstream” apostolai is. Nincs releváns, átfogó elmélet a szocializmus utáni átalakulásról. „Erős magyarázó elmélet és elegendő általánosítható statisztikai adat hiányában gyakran segít – legalább a kérdések feltevésében – az elmélyült tevékenység, esettanulmányok készítése” – írta Laki Mihály nemrégiben megvédett kandidátusi értekezésében (42. o.). Bizom a folytatásban, abban, hogy továbbra is ugyanezt fogja csinálni. Mert ezt szereti, jól csinálja, és ezért mi, olvasók is szeretjük.

A kisvállalkozások elemzési módszerének van egy új, Laki korábbi könyveiben ilyen mélységben nem alkalmazott vonása: a történeti szemlélet. Egy rövid fejezet a világháború előtti időkhöz is visszanyúl, de a leírás a tervgazdaság „különös környezetét” és a rendszerváltás utáni évtizedet mutatja be részletesen. Ez a megközelítés – a szerzőtől idegen pátozzsal azt mondhatnánk, a teljességre törekvés – nemcsak a kis magánvállalkozások működési feltételeinek, stratégiáinak és fejlődési lehetőségeinek vizsgálatában egyedülálló, hanem más területeken is ritkaság. Az olvasó számára talán meglepő, de sajnos igaz, hogy az elmúlt tíz évben alig született hason-

ló ívű közgazdasági vagy szociológiai elemzés. El kell ismernünk, mindmáig nem vetjük számba a szocializmus örökségét, sem a szó fizikai-vagyoni, sem pedig társadalmi értelmében. Alig van olyan terület, amelynek átalakulását „piacgazdaságtól piacgazdaságig” valaki megírta volna. A ritka kivételek közé tartozik Tellér Gyula szövetkezetekről szóló, évek óta a szerző asztalán (vagy inkább iratkötegeinek labirintusában) porosodó kiváló tanulmánya – amelynek címét idéztük fel az imént, s amelyre Laki is sokszor hivatkozik.

A gazdaságtörténeti, politikai és szociológiai előzmények felsorakoztatása sem a szövetkezetek, sem a kisvállalatok elemzésénél nem marad külsőleges díszítőelem vagy „kötelező gyakorlat”, hanem a vizsgálatnak tartalmilag is az egyik legfontosabb eleme. Laki Mihály elemzése szerint az állami tulajdonon kívül létrejött kis szervezetek a tervgazdaság idején sajátos feltételek között működtek. Különösek, a piacgazdaságtól eltérők voltak létrehozásuk indítékai, tevékenységük kockázatai és a kockázatsökkentés módszerei, sajátos volt a siker értelmezése és a sikerhez vezető stratégiák halmaza. E megállapítással a szerző két fontos, régóta vitatott kérdésben is állást foglal. Az egyik az, hogy vajon a „létező szocializmus” a piacgazdaságnak egy – elfuserált, a politika által eltorzított – válfaja, vagy egy gyökeresen más logika, más szabályszerűségek által vezérelt rendszer. Laki a kisvállalkozásokat vizsgálva határozottan az utóbbi felfogás mellett érvel. A másik fontos kérdés a korábbi rendszer örökségét, ezen belül az emberek gazdasági viselkedésére gyakorolt hosszabb távú hatását érinti. Erről ugyancsak egyértelmű az állásfoglalása: nem osztja azokat a felfogásokat, amelyek „a szocializmus utáni gazdaságban tevékenykedő embert hol döntéshozó gyorsautomatának, hol a mindenható pártállam által menthetetlenül megnyomortított, sodródó páriának” tekintik (KISVÁLLALKOZÁS... 13. o.). A tömeges gazdasági magatartás a korábbi reflexekből, tapasztalatokból, kapcsolatrendszeréből is építkezik, ugyanakkor folyamatos tanulást, alkalmazkodást is jelent.

A könyv remekül összegzi és általánosítja saját korábbi, a kisvállalkozásokkal foglalkozó empirikus kutatásait, beleszöve mások ered-

ményeit is. Most nagyobb időtávlatból modellszerűen írja le a „különös környezet” határait. Itt szerintem nem szövegfordalékokról és hipotézisekről van szó, hanem bizonyításról, kiérlelt, jól dokumentált elemzésről. Érdemes idézni az összefoglaló megállapítást: „A kis magánvállalkozók... a vállalkozás időnként aránytalanul nagy kockázatait főként úgy csökkentették, hogy nem adták fel az állami szektorban elfoglalt munkahelyeiket, miközben többcélú beruházásaik lehetővé tették a háztartások felhalmozott vagyonának tőkésítését, máskor a tőke átmentését a családi vagyonba” (KISVÁLLALKOZÁS... 170. o.). A nyolcvanas évektől, már a szocializmus összeomlása előtt s még inkább azután csökkent a kis magánvállalkozások politikai kockázata. A résztvevők azonban tömeges tévedés áldozatai lettek: úgy vélték, hogy korábbi stratégiáik hatékonyak maradnak, túlságosan bíztak az új pártoknak és kormányoknak a kisvállalkozás támogatásáról szóló ígéreteiben, alábecsülték a piacok szűkülésének, a verseny erősödésének hatásait, és kívül maradtak a vagyongyarapítás egyszeri-új lehetőségén, a privatizáción. Igyekeztek ugyan alkalmazkodni a megváltozott, számukra kedvezőtlen feltételekhez, de a régebben alkalmazott kockázatsökkentési módszerek nagy része, a szektorok, vagyonelemek, szervezeti formák konvertálása hasznavehetetlenné vált. „A szocializmusban szerzett tudás többnyire nem elegendő a sikerhez, esetenként a túléléshez sem, de hiánya növeli a bukás esélyeit. Sajátos átváltási kapcsolatot figyelhetünk itt meg. A szocializmus utáni időszak vállalkozói e tudás birtokában időt nyertek arra, hogy megtanulják, utánozzák a fejlett piacgazdaságok vállalkozóinak módszereit” (i. m. 172. o.). Mindez azonban kiugró növekedés helyett csak a gyorsan szaporodó számú kisvállalkozások túléléséhez, stagnálásához vezetett: tömegesen a „takaréklángon” működés stratégiáját választották.

Ezek a rendszerváltás utáni időszakra vonatkozó megállapítások, nem úgy, mint a tervgazdálkodásról szólók, szerintem is csak tovább vizsgálendő hipotézisek. A világosan megfogalmazott, ráadásul elvileg operacionálizálható, azaz ellenőrizhető feltételezések azonban nagyon fontos kiindulópontok a további kutatásokhoz. Nyilvánvaló, hogy az elmúlt tíz évről ma még nehéz kőbe véshető

megállapításokat tenni. A politikai átalakulás, a gazdasági visszaesés, a szerteágazó és ellentmondásos folyamatok közepette *„többnyire nem lehet előre megbecsülni a vizsgált intézmények, jogszabályok tartósságát, működőképességét, továbbá a gazdasági vagy politikai tranzakciók tényleges és várható gyakoriságát. Ilyen körülmények között az egy-két éve még releváns kérdések érdektelenné, a megértés és magyarázat számára másodlagossá válnak”* (i. m. 12. o.). S tegyük hozzá, tévesnek vagy csak átmeneti érvényűnek bizonyulhatnak maguk a magyarázatok is.

Miközben Laki számos feltételezését osztom, néhányuk általános érvényében kételkedem. A szerző is figyelmeztet, hogy módszerem nem alkalmas a súlyozásra, az egyes magatartásminták gyakoriságának becslésére. Ennek fényében túlságosan sommásnak tűnik *„az elsőből lettek az utolsók”, „a régi kisvállalkozások nem nyertesek”* megállapítása.

A siker kritériumai persze maguk is vitathatók. A magam részéről a túlélést, a viszonylag szűk keretek között maradót, de tartós működőképességet is sikernek tekinteném. Miért ne lehetne nyereségnek tekinteni az érintettek szempontjából, ha a mind bizonytalanabbá váló bérmunkásstátusból kilépve szolid megélhetést adó cukrászok vagy fogtechnikusok lettek? S miért ne lenne ez a gazdaság egésze szempontjából is előrelépés? Fogyasztóként mindannyian örülünk, hogy évek óta nyitva tart a sarki fűszeres, ahol éjszaka is barátságosan kiszolgálják bennünket. Kinek lenne jó, ha minden kereskedő láncokat akarna építeni, s akinek ez nem sikerül, tönkremegy. Nem hiszem, amire Laki kimondatlanul is hajlik, hogy a siker a növekedéssel azonosítható. S ha az volna? Sorolhatjuk azokat a nyolcvanas években vagy kicsit később indult vállalkozókat, akik ma már nagytőkések – Széles Gábortól Palotás Jánoson, a Pharmavitot megalapító Somogyin és a co-nexusos László Andrásón keresztül a Bankár Kft. vagy a Wallis Holding tulajdonosaiig. Lehet, hogy nincsenek sokan, arányuk statisztikailag talán nem is mérhető. A nagy nyilvánosság előtt rendszeresen szereplő személyiségek köre azonban bővíthető a vidék csak szűkebb körben ismert, de regionálisan fontos, továbbá különböző okokból rejtőzködő vállalkozásaival. Biztosan érdemes lenne feltérképezni a kiugrásukat megalapo-

zó, de sokszor gyors bukásukhoz is vezető sajátos tényezőket.

Ezek egyik része – hogy saját mániámat ne hagyjam ki – a privatizációhoz kapcsolódik. A gyors növekedés forrása sokszor az állami vagyonrészek megvásárlása a központi eladóktól vagy felszámolásból, kedvezményes hitellel vagy olcsón vett kárpótlási jeggyel, igazi versenyben vagy a régi, de legalább annyira az új keletű kapcsolatok mozgósításával. S ez nem csak a nagy terjeszkedőkre jellemző. Kisebb cégeket magánvállalkozók is megvettek, hogy a vendéglők, boltok vagy földek eladásain licitálókról ne is szóljunk. Lehet hogy a *„túlnyomó többség kimaradt”*, de annál érdekesebbek, akik beszálltak.

Végül még két kérdés, amelyekre most aligha lehet válaszolni, de néhány év múlva érdemes lenne visszatérni hozzájuk. Az egyik a gazdasági fellendülés hatása. A könyvben idézett interjúrészek időhorizontja nagyjából 1994-ig terjed. Addig természetesen a recesszió körülményeivel kellett számolni. Az elmúlt években azonban a növekedés jelei mutatkoznak, s ennek húzóereje az előrejelzések szerint a közeljövőben a belföldi fogyasztás lesz. Mennyire változtatja ez meg a kisvállalkozások tevékenységét, hogyan befolyásolja magatartásmintáikat? S ehhez is kapcsolódva: meddig hat a szocializmus öröksége? Felülírja-e a folyamatos alkalmazkodás, a tanulás a „genetikai kódokat”, vagy éppen a reflexek, a hüvelykujjszabályok, a kapcsolati hálók bizonyulnak erősebbnek, hosszabb távon is sajátossá téve a magyarországi kapitalizmus működését? Ezekről a kérdésekről ugyanolyan jó volna Laki újabb feltételezéseit és állításait olvasni, mint amilyen szívesen olvastam s szívesen ajánlom mindenkinek ezt a könyvet.

Voszka Éva